

**Boszorkányos lelemények:
18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői,
valamint nyelvjárás-történeti kontextusa¹**

Varga Mónika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

Variability turned out to be an inherent feature of the witness depositions of witch trials as a text type. This is motivated by the circumstances of the hearings, the characteristics of the accusation of witchcraft and the nature of the recordings themselves. The present paper studies (as far as we know) unpublished manuscripts of witchcraft records. Considering the diversity of this text type, it is reasonable to reveal documents that were lately found in the archives. This analysis explores the phonological and morpho-phonological variations preserved during the recording, using letter-perfect transcriptions of the manuscripts. The results are compared to other records of the period as well, thus trying to capture the regional, sociological and historical context of the depositions.

Keywords: witness depositions of witch trials, scribal context, spelling variations, regional and sociological embeddedness, register

Kulcsszavak: boszorkányperes tanúvallomások, lejegyzői kontextus, ejtésvariációk, területi és társadalmi beágyazottság, regiszter

1. Bevezetés

A boszorkányperes tanúvallomások szövegtípusának több okból is inhe-rens jellemzője a változatosság. A jegyzőkönyvek létrejöttének körülmé-nyei, a boszorkányvád alulspecifikált jellege vagy éppen a szövegrögzí-tés sajátosságai egyaránt a sokféleségnek kedveznek (részletesen: Varga 2019). Jelen tanulmány olyan kéziratokat tárgyal, amelyek szövege – amennyire tudható – eddig még nem jelent meg forrásközlésként (jobb fogódzó híján a vádlottak nevén keresztül fogok a továbbiakban utalni az egyes jegyzőkönyvekre):²

¹ A kutatás az NKFI FK 135186. számú munkálat támogatásával készült.

² A forráskiadások és a néprajzi gyűjtőhonlapok alapján nem ismeretes az iratokról korábbi szövegközlés (újabbán: <https://boszorkanykorok.hu/szovegek.html>). Az iratok jelzeteit ld. a Források alatt. Az egyes iratoknál megadott terjedelem a magyar nyelvű fűliók számára vonatkozik.

- Szenczy Julianna elleni kihallgatás, 1730–1731, Hont megye, Bátorfalva (29 lap). Az iratról mintegy fél oldalnyi összefoglaló jelent meg korábban (Illésy 1891);
- Morvay Judit elleni eljárás, 1728, Pozsony megye, Szenc (15 lap). A vádlott ellen 1719-ben is indult eljárás, egy tanú beszámolója maradt fenn (elérhető a Történeti magánéleti korpuszból, leírása: Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018; tételszáma: Bosz. 214.);
- Néppel Györgyné és Kardosné elleni kihallgatás, 1731, Nyitra megye, Cabaj, Paruca (8 lap);
- Csáky Mihályné és Erzsébet elleni eljárás, 1768, Békés megye, Gyula, Gyoma (9 lap).

A boszorkányperes tanúvallomások rétegzettség és sokfélesége (ld. 2. pont) indokolja, hogy a köztudatba hozzuk a meglelt levéltári forrásokat. Kutatásuk több aspektusból is szükséges, az egyes eljárások kérdés- és válaszmintázatairól, a bennük megjelenő vádakról és a tanúk meggyőződéséről, attitűdjéről külön tanulmány készült (Varga 2022a). Ezúttal az elkészített betűhű átiratok alapján elemzem a lejegyzői tevékenységet, feltárva a rögzítés során megőrzött fonológiai és morfológiai variációkat, azokon keresztül következtetve a területi, társadalmi és időbeli kontextusra.

A vizsgálatnak két távlati célja van. Egyrészt az, hogy lépéseket tegyen a szövegtípus mélyebb megértése felé. A boszorkányperes tanúvallomások alapvetően *leírt beszélt nyelvként* (Pusztai 1999: 380–381), illetve *élőnyelvközeli* forrásként ismeretesek. A jegyzőkönyv a jelenségek szintjén sokat megőrizhetett az elhangzottakból, ilyenek például egyes szóhasználatok, idézetek, reflexiók a tanú mentális műveleteiről stb. (a jelenkori jegyzőkönyvezés elveivel és gyakorlataival összevetve ld. még Varga 2018). Felmerülhet azonban, hogy az ejtési sajátosságokra is kiterjed-e a rögzítés, s ha igen, akkor kiktől származhatnak a különböző variánsok. Másrészt ez a kérdés problémafelvető jelleggel meg is fordítható, a nyelvhasználat területi, társadalmi, időbeli beágyazottsága felől nézve: mit adhat ehhez a kérdéshez a boszorkányperes szövegtípusa, és hogyan, egyáltalán milyen összevetési lehetőségeket, rétegeket kínál az írott forrás.

A továbbiakban áttekintem a boszorkányperes lejegyzői, szövegalkotási kontextusát (2–3. pont), valamint az elvi-módszertani megfontolásokat. Ezt követi a területi, társadalmi és/vagy időbeli beágyazottság bemutatása: a betűhű szövegközlés elemzése, melynek során feltárom azo-

kat az ejtésbeli sajátosságokat, amelyek az egyes szövegeket jellemzik. A forrásokban megfigyelt variánsokat tájékoztató jelleggel szembeítem a jelenkori köznyelvi, valamint a közelmúltbeli nyelvjárási régiók jellemzőivel, áttekintve, hogy mely ejtésváltozatok mutathatók ki az adott területen – közelebbi fogódzó híján a kihallgatás helyszínein (ennek okáról ld. 4–5. pont) –, és melyek nem. Nagyobb hangsúlyt kapnak azonban az összehasonlítás során a 16–18. század más vizsgált forrásai, azaz a korszakon belüli közvetlenebb viszonyítás – a kéziratok mellett felhasználva a Történeti magánéleti korpuszt is. Az elemzés tehát különböző rétegekre épül, ugyanakkor ezt követően is maradnak nyitott kérdések és további feladatok, melyekre zárásként térek ki.

2. A boszorkányperes tanúvallomás szövegtípusáról

A legáltalánosabb meghatározásként a tanúvallomás egy szóbeli, majd írásban rögzített beszámoló az adott ügyhöz kapcsolódó tapasztalatokról az előzetes bizonyítási eljárás, azaz a cselekmény felderítésének részeként (ld. még Hiltunen 2010; Kytö et al. 2011: 15). Jelen tanulmányban a lejegyzők által rögzített, eltérő számú és tartalmú kérdésre épülő beszámolókat tárgyalok. A szövegtípusra inherensen jellemző változatosságért a kihallgatás szituációja, valamint az ügyek jogtörténeti és kulturális beágyazottsága egyaránt felelős. A jegyzőkönyvek terjedelmével kapcsolatban kevésbé lehetnek elvárásaink, hiszen a tanúk száma kettőtől akár száz fölé is terjedhet (ezúttal 18, 16, 3, valamint 14 beszámoló olvasható az egyes iratokban), ráadásul a tanúknak feltett kérdések alapvetően részletes, szabad történetmondást tesznek lehetővé (Varga 2019, 2022a). Egy-egy ügy kapcsán több kihallgatást is lehetett tartani, akár különböző helyszíneken is (az ezúttal vizsgált anyagban ilyen a Csáky Mihályné és Erzsébet elleni, valamint a Szenczy Julianna elleni eljárás).

A terjedelem és a tartalom azzal összefüggésben is kevésbé általánosítható, hogy a boszorkányság, ezen belül a maleficium, rontás vádja és a mögöttes hiedelem alulspecifikáltnak bizonyult: a különféle események rontásként értelmezése, valamint az ezt biztosító képesség feltételezése (és azonosítása például a nyelvi viselkedésből) igencsak összetett és változatos formában realizálódott az egyes forrásokban. Ennek megfelelően számos körülmény gyanússá válhatott; ügy- és kontextusfüggő volt tehát, hogy minek lett, lehetett jelentősége a bizonyítás során. Éppen ezért olyan tartalmak bizonyultak lejegyzésre érdemesnek, amelyek a korszak más büntetőügyei kapcsán kimaradhattak (ahogy napjainkban is), a megformálás pedig számos nyelvhasználati sajátosságot őrizhetett meg az el-

hangzottakból (a jelenség szintjén legalábbis jó néhány olyan megoldás található a szövegekben, amely a jelenkori jegyzőkönyvezés számára nem lenne elfogadható; Varga 2018, 2019). A jegyzőkönyvek ugyanakkor különféle sémák, elvek és gyakorlatok szerint rögzültek, az élőbeszédből merítő megfogalmazás több-kevesebb hivatalos formulával keveredhetett, éppen ezért a tanúk és a lejegyzők közös produktumaiként célszerű az egyes iratokra tekinteni.

3. Lejegyzői, szövegalkotási kontextus

Arra a kérdésre, hogy maga a jegyzőkönyvezés hogyan zajlott, leginkább az egyes megoldásokból, döntésekből következtethetünk. Többek között abból, hogy egyes szám első vagy harmadik személyben szerepelnek-e a tanúk (nem kézenfekvő, hogy az utóbbi megoldás más tekintetben is formálisabb szövegalkotást eredményez, Varga 2019), hogy a tanú vagy épp a vádlott milyen említésekkel jelenik meg a narratívában (utóbbi esetben nem ritka a becézett forma, a vizsgált iratok egyikében például *Jutka*-ként utalnak a vádlottra, sőt a közösségi ragadványnevekkel történő azonosítás sem példátlan: *fekete szoknyás asszony* [Bosz. 272.]), szerepelnek-e narratívák jelen időben (*praesens historicum*) és így tovább. Az egyik legfeltűnőbb lejegyzői közbeavatkozás a szabadkozó formulák használata bizonyos kifejezések, illetve denotátumok előtt; fontos, hogy maga a megjelölt fordulat tehát nem marad ki a jegyzőkönyvből csak azért, mert kifogásolhatónak tarthatta a lejegyző vagy a hatóság más tagja. A vizsgált négy iratból nem mindegyikben szerepelnek ilyen formulák (jóllehet indokolt is lehetne; ahol igen, ott sem következetes a használatuk),³ így e téren sem feltételezhetünk egységes megnyilatkozói, illetve befogadói elvárásokat, ahogy arra sem következtethetünk, hogy csak a tudatosabb vagy tanultabb lejegyzők alkalmazták ezeket.

A tanúvallomásokat rögzítő személyek viszonylag ritkán azonosíthatók: ha a nevük ki is derül, hátterük általában kevésbé ismert a jelenkori kutatás számára (a levelek írnokaihoz hasonlóan „rendszerint semmit” sem tudunk róluk, E. Abaffy 1965: 14; Kocsis 2020: 46; 2022; de vö. újabban Berente 2021). Képzettségük különféle módú és mélységű lehetett, mindössze néhány iskolai osztály elvégzése, valamint a latin nyelv valamelyes ismerete többféle, a későbbiek során szétváló feladat betöltésére tette őket alkalmassá (Tóth 1996: 108–109). Ezzel együtt a jegyző-

³ Állapotleíráskor szerepel szabadkozó formula, míg szitkozódás felidézésekor nem (Varga 2022a).

könyvek kevert és változatos jellegéből adódóan a lejegyzők szöveg-rögzítő tevékenységének feltárása igencsak indokolt (más területeken: Grund 2007; Hiltunen – Peikola 2007; Hiltunen 2010; Kytö et al. 2011). A lejegyzés többlépcsős folyamatnak bizonyult, korai szakaszból származó jegyzetek, pizskozatok azonban igen ritkán maradhattak fenn. Az egyes tanulmányokban (pl. Török 1964: 62–63), illetve forráskiadásokban ekként minősített iratok grammatikailag megformált mondatokból állnak, általában rendezett írásképet, akár másolásra utaló jellemzőket is tartalmaznak (Varga 2019, 2020, 2022b). A lejegyző kezek, illetőleg a hozzájuk kötődő közbeavatkozások azonosítása tehát közvetett módon, másolt kéziratokból lehetséges (ld. még kódexek kéziratai alapján Haader 2014, 2018; magánlevelek alapján Kocsis 2018, 2020, 2022). Emellett nem törvényszerű, hogy egyazon kezek közreműködtek az egyes jegyzőkönyvezési fázisokban (sőt a jegyzőkönyveken belül is változhattak a lejegyzők, Varga 2022b).

Egy-egy kihallgatás (tanúké és vádlottaké egyaránt) változatokban is fennmaradhatott, akár komolyabb tartalmi eltérés nélkül is. Az ezúttal vizsgált anyagban ilyen a Néppel Györgyné és Kardosné elleni eljárás, ahol mindkét irat másolat (erre utal a rendezett írás és kevés javítás mellett a folytatást jelző őrszók használata), ugyanarra a napra keltezve, így nyitott marad a kérdés, melyik lehetett a másik előzménye (az egyik változat a levéltári jelzet szerint: 2r–4r, a másik változat 1r–1v, 5r–6v). A szöveg szintjén kevés különbség figyelhető meg, pl. *Tavali időben ~ Tavali esztendőbe*⁴ [=ben],⁴ *kérdgye ~ kérdezze*. A lejegyzők azonosítása ebben az esetben az aláírások ellenére szintén problematikus; jóllehet mindkét változaton a Franciscus Szőrény és Stephanus Szily nevek szerepelnek, az aláírások duktusa azonban iratonként különböző (ennek alapján az egyik lejegyző az ügy néhány héttel korábbra keltezett kihallgatási szövegét is rögzítette latinul, ahol azonban az aláírások Joannes Pomlár és Joannes Rotari). A jegyzőkönyvön megjelenő aláírásokból nem feltétlenül következik a személyek tényleges közreműködése, egyszerűen a jelenlétükre is utalhat (ld. még Kytö et al. 2011: 149–150).

A kézazonosítás fő szempontjai a kódexirodalom alapján a következők: hangjelölés (fonéma–graféma megfelelések), rövidítés, tagolás, központozás, javítások, valamint a nyelvjárási kép meghatározása (részletesen: Haader 2004, 2009, 2014, 2018). A boszorkányperek eddigi eseti

⁴ A *-ban/-ben* és a *-nak/-nek* típusú toldalékok gyakran rövidített formában jelennek meg a kéziratokban, az átírás ezt áthúzással és aposztróffal tükrözteti.

vizsgálatai alapján a hangjelölés és a grafémák formája együtt lehet egyénítő (a többi tényező jelentősége változó, Berente 2021; Varga 2020, 2021a, 2022b; a 16. századi magánlevelezésekre is megszorításokkal alkalmazható a hangjelölés azonosító szerepe, Kocsis 2018, 2020, 2022). A nyelvjárási kép meghatározása pedig nem kiindulás, hanem a kutatás eredménye. A források fennmaradása időben és területileg sem kiegyensúlyozott, így annak a kérdésnek a felvetése is összetett megközelítést igényel, hogy az egyes jegyzőkönyvek milyen módon és mértékben reprezentálnak területiséget (és ezt mi motiválhatja).

4. Területi beágyazottság: néhány előzetes eredmény, megközelítés és módszer

A szövegek elemzése előtt néhány módszertani kérdést is szükséges tisztázni. A jegyzőkönyvek alapján általában azonosítható a település(ek) neve, ahol az adott kihallgatás zajlott, a tanúkról szóló információk között pedig szerepelhetett a lakóhelyük is. Ebből azonban nem következik, hogy az adott kézirat tükrözi az adott település vagy szűkebb terület ejtési sajátosságait. Az elhangzottak több átdolgozás, illetve másolás eredményeként maradtak fenn, így hangjelölésük is módosulhatott (más források alapján Papp 1959: 19; 1963; az eddig feltárt szövegváltozatokra is ez jellemző, Varga 2022a, 2022b). Kérdés tehát, hogy az egyes tanúk nyelvhasználatát, ejtési variánsait látjuk-e egy adott iratban, vagy pedig kizárólag a lejegyzőét; az sem törvényszerű, hogy a kettő élesen elváljék egymástól. Ugyancsak nem kézenfekvő, hogy az egyes variánsok közötti választás tudatosan történik-e, vagy többé-kevésbé szabad váltakozásról van szó (Deme 1959: 84; a spontán normatörekvésekről részletesen ld. Németh 2004).

A boszorkányperes jegyzőkönyvek esetében feltételezhetjük, hogy elsősorban azok a területi (társadalmi, valamint a korszakban bevett) jellemzők, változatok kerülnek a lejegyzésbe, amelyek egyszerűen szólva nem tűntek fel, azaz belefértek a szövegalkotási lehetőségekbe a lejegyző nyelvhasználata alapján, és/vagy azok a variánsok, amelyeket a kifogásolt sajátosságok helyett alkalmaz az adott kéz. Fontos, hogy annak a meghatározása is eredmény, mely ejtészváltozat melyik csoportba tartozhatott. E tekintetben tanulságos lehet kitérni arra, hogy a kérdésekben és a tanúk beszámolóiban (illetve kézvártás esetén az egyes kezeknél) azonos vagy eltérő realizációk jelennek-e meg. Arra is van példa, hogy egy tanú beszámolóján belül eltérő variánsok olvashatók, például amikor a tanú maga mellett más beszélőt is idéz: „tudakozta a’ Fatens, mit *sirna*,

felelt Szenczi Julianna: hogy ne' *sérnek*" – egyetlen példa alapján azonban nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy tudatos, szándékos-e a megkülönböztetés.

Jelen vizsgálat csak azokra a variánsokra terjed ki, amelyek valamilyen módon jelölve vannak a szövegekben (azaz nem cél a szövegek rekonstrukciója, interpretációja, vö. Juhász 2016: 186), ugyanis a jelölés az, ami árulkodhat arról, hogy a lejegyzők többé-kevésbé tudatában voltak az adott ejtémódnak vagy legalábbis a megkülönböztetés szükségességének. Előfordul ugyanakkor, hogy a speciális grafémák nem voltak összefüggésben a területiséggel, ilyen például Morvay Jutka iratában a *gy* olyan variánsa, amely a *g* szárához kapcsolt görbülettel jelzi az ejtést. Más esetekben pedig nem egyértelmű a jelölés motivációja: Néppel Györgyné és Kardosné egyik lejegyzője az *s* grafémához kapcsol egy további hurkot (*Kardos 'né, bocs 'átottak*) – ebben és a Szenczy Julianna elleni kihallgatásban is szerepelnek „tótul”, azaz szlovákul rögzített idézetek, így talán a kétnyelvűségben keresendő a motiváció (az utóbbi iratban nincs ilyen jelöléssel ellátott graféma).

Lehetséges, hogy területi kötöttségű variáns Morvay Jutka iratában az *á* olyan szavakban, mint a *Szábódott, formálíb'* [azaz *formalibus*], *miátt* – felvetődhet ugyanis az illabiális *á* érzékeltetésének szándéka, azonban mindössze néhány előfordulásban szerepel így, míg a köznyelvi *á* helyén több mint hatszázszor jelenik meg ez a graféma.

A korszakban feltárható ejtészvariációkat tekintve a vizsgálat során relevánsak az *e ~ ö*, *i ~ ü* szembenállás esetei, a 16. századi dunántúli forrásokban különösen (Benkő 1957: 88; Juhász 2018: 334; Kocsis 2020: 163), valamint a zártságot tekintve az *i*-zés, főként a nyugat-dunántúli, északnyugat-dunántúli és északi területekhez kötve (Benkő 1957: 89). Az *a ~ o* hangok esetében a zártabb ejtés tendenciája merül fel, az *á* utáni *o*-zást is beleértve (a nyugati országrészben, Benkő 1957: 91). Az *l* és *n* hangok kapcsán pedig a palatalizáció és a depalatalizáció lehetőségére érdemes figyelni (Benkő 1957: 99; E. Abaffy 1965: 19–20, 2003: 597–598).

A jelenlegi vizsgálat során az egyes szövegekből minden olyan jelölt variánst kigyűjtöttem, amelynek ejtésbeli, illetőleg területi vonatkozása lehet, ezt követően az eredményt többféle összevetésnek is alávettem. Az egyes rétegektől, hasonlításai lehetőségektől ugyanakkor nem várhatunk el egyforma magyarázó értéket.

Így például általános gyakorlat a mai sztenderd szerinti meghatározás (úgynevezett etalon relációk: jelenkori köznyelvi vs. nyelvemlékes elem;

újabbán Juhász 2019: 199). Ezt a módszert azonban a jelenlegi vizsgálatban mindössze viszonyítási pontnak tekintem ahhoz, hogy a szövegekben talált realizációkat a rendszerszerű variáció részeként nevezsem meg.

A területi változatosság feltárása, elemzése szükségszerűen valamivel összevetve valósul meg, jellemzően a köznyelvet véve alapul. Az összehasonlítás közvetett módon történik, hiszen az ezúttal vizsgált korszakban még nincs hivatalos, sztenderdizált nyelvváltozat. Az olyan terminusok használata tehát, mint az *i*-zés vagy az *ö*-zés, semmiképpen nem egy állapot visszavetítéseként értendő az adott területre és/vagy korszakra; már csak azért sem, mert a korszak különböző forrásaiban az adott lexéma éppúgy használatos lehet nem *i*-ző vagy épp nem *ö*-ző formában is. Ez utóbbiak akár intuitíve rendszeresebbek is lehettek, s ez történetesen egybe is eshet a mai sztenderddel. Természetesen az ezzel ellenkező tendencia is előfordulhat. Például a *tött*, *lött*, *vött* az *ö*-zés egyik típusa, jóllehet a sorolt variánsok alapvetően illabiális területeken is előfordulnak a 16–18. században (a *tött* típus sajátosságaként, vö. Papp 1963: 23; E. Abaffy 1965: 19), így viszont az *ö*-zés története szempontjából kevésbé vehetők tekintetbe. A szóhasználatot tekintve nem célszerű a köznyelvhez való közvetlenebb viszonyítás sem (például *a köznyelvhez képest nyiltabb* vagy *zártabb* variánsként leírni az adatott elemet), ugyanis az írott anyagba került jelölésekből bizonyos ejtésbeli árnyalatok, például a nyíltság, zártság fokozatai gyakran nem következtethetők ki.

Ahhoz, hogy meghatározzuk, területi, társadalmi, esetleg időbeli beágyazottsággal magyarázható-e az adott eltérő realizáció, további tényezőket is tekintetbe kell venni. A kutatások egy részében a jelenkori nyelvjárási régiók jellemzőivel (átfogó leírása: Juhász 2001) vetik össze az eredményeket (utóbb például Berente 2017, 2019, 2021). Az egyes variánsok, illetőleg az azokat tartalmazó szövegek lokalizálásához azonban ez a módszer is korlátozottan alkalmas, egyrészt mert a jelenkori ejtési variánsok egy része az írott anyagon nem kérhető számon (ld. lentebb is).

Másrészt az sem nyilvánvaló, hogy ugyanaz a nyelvjárási kép jellemezte-e az egyes régiókat a 18. században, mint a későbbiekben, így problematikus, ha a történeti realizációkat annak alapján kötjük egy adott területhez, hogy napjainkban (vagy a közelmúltban) mely régiókban vannak jelen az egyes megoldások. Nem törvényszerű ugyanis, hogy a jelenleg markánsan területi kötöttségű ejtészváltozatok már a 18. században is ugyanannyira szűk területre korlátozódtak. Más realizációk ugyanakkor

tartósan szélesebb körben fordulhattak elő a korábbi időszakokban, ezek által tehát nem feltétlenül tudunk pontosabb leírást adni az adott forrásról (részletesen ld. 5.3; az ómagyar korszakkal kapcsolatban Bába 2018: 90–91; 2021: 23–25, 33–34; a 17. századi palóc iratokról Gréczy-Zsoldos 2007: 37–38, 146–147). A jelenkori, közelmúltbeli tájszavak lokalizáló szerepe hasonló okokból vitatható.

A fentiek miatt tehát az alábbi elemzésben nagyobb hangsúlyt kapnak a további 18. századi kéziratok, illetőleg más korabeli szövegek, amelyeket tekintetbe vettem az egyes realizációk értelmezéséhez. Ez utóbbit tekintem a leginkább informatív összevetési lehetőségnek, rétegnek (a módszertani nehézségekről ld. 5.2–3).

Egy korábbi kutatásban betűhű szövegközlések alapján is megvizsgáltam néhány morfofonológiai kötöttségű variációt a Történeti magánéleti korpuszban végzett keresések alapján. A lekérdezések igazolták azt, hogy többek között a labiális *üdü* vagy az illabiális *izen* és *mível* változatok a nyelvterület nagy részén megjelenhettek a 16–18. században – a *mível* változat az anyagban kizárólagosnak bizonyult, ahogy a zártabb magánhangzós *rájok* 'rájuk' és *velek* 'velük' is –, így ezek a realizációk inkább a korszakot, mint egyik vagy másik szűkebb területet jellemzik (ld. még Varga 2021a). A korpuszra a továbbiakban is reflektálok kontrollforrásként az egyes jelenségek kapcsán.

5. Elemzés

A jegyzőkönyveket a kihallgatás helyszíne(i) szerint vizsgálom. Az egyes lejegyző kezekről és háttérükről ugyanis nem érhető el a lokalizációhoz szükséges információ, ahogy annak meghatározásához sem, hogy az egyes realizációk alapján felvázolt kép a 18. század mely régióira vagy jellegzetesebb nyelvjárás-típusaira szűkíthető le (az eddigi eseti eredmények sokkal inkább bizonyos manapság szűkebb területi variánsok szélesebb körű elterjedtségét mutatták, ld. lentebb). A négy vizsgált irat területei: Szenc (Morvay Judit irata); Cabaj, Paruca, Kalász, Nyitra-(nagy)kér (Néppel Györgyné és Kardosné jegyzőkönyve); Bátorfalu, Kiscsalomja, Kóvár, Cseri, Nagykereskény, Dejtár (Szenczy Julianna ügye) – e három irat a palóc régióba tartozik, valamint Gyula és Gyoma a Tisza–Körös vidéki régióból (Csáky Mihályné és Erzsébet pere). A kutatás kezdeti jellege miatt kvalitatív elemzések készültek az egyes iratokról, amelyeket az alábbiakban mutatok be (az adatokat a saját betűhű átírásomban közlöm).

5.1. Részeredmények a szövegek feltáró elemzéséből kiindulva

Csáky Mihályné és Erzsébet jegyzőkönyvében nem sok területi kötődésű jellegzetesség azonosítható, ilyen az ablatívuszi toldalékok zárt magánhangzós formája (*agybül, gyomrábül, Ketskemetrül*), azonban a középső nyelvváltsfok dominánsabb (4: 14 adat, pl. *szájjából, fatensről, fatens-től*). Néhány adat előfordul a nyíltabb (*ésmét, belől*), illetőleg a zártabb hangzós ejtésre utalva (*ujobban*), ezek azonban a TMK alapján igen általános variánsok a 16–18. században. Az *i*-zés ugyancsak kevésbé jellemző: a korszakban szintén tipikus zártabb magánhangzós birtokos személyjelezés – *véginél, tselekedetit, vériben* – mellett csupán az *egyib* szerepel, ahogy az *ö*-zés sem jelentős, a korszakban tipikus variánsokat érinti (*költőtől, de Kelhetett; tótt, ősmérte*), a depalatalizációra pedig példák (*Mihelest, tavalí*) és ellenpéldák (*mellyire, lyuk*) is adathatók.

Tekintve, hogy a kihallgatások Gyulán és Gyomán zajlottak, az eredmények a Tisza–Körös vidéki régió leírásával vethetők össze – tájékoztató jelleggel, nem teljes megfelelést várva. A régió közelmúltbeli sajátosságai közül (Juhász 2001: 288–289) a vizsgált szövegben nem jelölt a zárt *ē*, a polifonémikus *ā* és *ē*, a záródó diftongus, ahogy a *j*-zés sem. Az *i*-zés, illetőleg más zártabb magánhangzós változatok (*ő : ű, ó : ú*) és az illabiális megoldások sem mutatkoznak markánsnak. A morfofonológiát tekintve a *házok, kertek* típus kimutatható (*alattok, alólok*), ez azonban a TMK adatai, így a korszak más boszorkányperes forrásai alapján több területen is rendszeres variánsnak bizonyult. A jegyzőkönyv tehát a korszak más forrásaihoz képest is kevésbé reprezentál markáns területi kötöttségű sajátosságokat (ld. lentebb; a motiváció feltárása további források bevonását igényli).

Morvay Judit (a továbbiakban MJ), Szenczi Julianna (SzJ), valamint Néppel Györgyné és Kardosné (NGy-K) ügyében a kihallgatások egyazon régióban zajlottak, így a továbbiakban a fentihez hasonló kvalitatív elemzésben mutatom be a jegyzőkönyvek jellegzetességeit, ugyancsak magukból az átiratokból kiindulva. A közös sajátosságokat először csak felsorolva, megfigyelhető az ablatívuszi toldalékok zártsága, a nyíltabb magánhangzós realizációk (*ű : ő, í : é, o : a*), az *á* utáni *o*-zás, valamint a zártabb hangzós változatok (*a : o, ó/ő : ú/ű*; a példákat ld. lentebb).

Az *i*-zés az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelezést tekintve ezúttal is általános (pl. *Inghit, életit, véginél*), ezen túlmutatóan két iratban figyelhető meg hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is, például: *ille'tű, vitenj, ibren, nízóvel* (MJ), *Pinczelis'* [pénzzel is], Nagy

kíren [Nagykéren], *Őrzibeth* [Erzsébet] (NGy-K, másik változat, 1r, 1v, 6v).

Mindhárom szövegben előfordul viszont illabiális realizáció (*ö* : *e*, *ü* : *i*), például: *csekkenté* (SzJ, a tanúknak feltett kérdésben, a tanúvallomásokból azonban nem adatható); hangsúlytalan helyzetben *Őrdőngességben* (NGy-K mindkét változatban, de az ellenkező tendencia is megfigyelhető, egyik változat: *fizetett* – másik változat: *fűzetett*, *Eördegség*, *tömlecz*, *töbszer* (de *többször* is; MJ).

Az *ö*-zés nem markáns; a korszakban igen általános *föl*, *köll*, *tött*, *lölte*, *költ* variánsok is váltakoznak (*tett*, SzJ, NGy-K); Szenczi Julianna jegyzőkönyvében azonban rendszeresebb hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is, például: *szömőcsőt*, *böcstelenségben*, *kőrőstény*.

A mássalhangzókat érintő variációt tekintve a depalatális változatoknak kedvezhetett a todalékolt helyzet: *Borbélnak*, *leántis* [‘leányt is’], *Aszont*, *Aszonnak* (SzJ, de vö. alanyesetben *Aszony*, *Borbély*, sőt: *Ispány*, *Ispányátul*). Egy iratban felvetődik az *i* polifonémikus jellege: *Tavali* (NGy-K mindkét változatban); illetve máshol is kevertség tapasztalható ezen a téren: *nyaválába*, de: *kenyete*, *gyön* (MJ).

A feltárt realizációkat az 1. táblázat összegzi; a „+” rendszeres, a „~” lexikálisan kötött (és/vagy a korszakban tipikus) előfordulást, a „-” pedig hiányt, illetve több ellenpéldát jelöl.

A továbbiakban különféle forrásokkal való összevetéseken keresztül helyezem tágabb kontextusba az eredményeket.

1. táblázat: A vizsgált jegyzőkönyvekből kimutatható nyelvjárási jelenségek, ejtészváltozatok

	Csáky Mihályné és Erzsébet	Morvay Judit	Néppel Györgyné és Kardosné	Szenczy Julianna
	Békés megye, Gyula, Gyoma	Pozsony megye, Szenc	Nyitra megye, Cabaj stb.	Hont megye, Bátorfalu stb.
ablatívuszi toldalékok: zártabb mgh.	+/-	+	+	+/-
nyíltabb mgh.	~	+	~	+/-
á utáni o-zás zártabb mgh.	+/~	+	~	~
i-zés	~	+	~	+
ö-zés	~ /-	~	~	~
labiális variánsok (i ~ ü)	-	-	- / ~	~
illabiális variánsok (ö ~ e)	-	+/~	~	~
(de)palatális variánsok	+/-	+	~	+/-
-nyi-zés	~/-	+	~/~	~/-
-vall/-vel hasonul	+	+	+	+

5.2. Eredmények a jelenkori, közelmúltbeli nyelvjárási régiók tükrében

A kihallgatás helyszínei alapján a jelenlegi, közelmúltbeli leírás (Juhász 2001: 282–286) alapján a három iratot a palóc – azon belül nyugati, északnyugati, illetve Ipoly vidéki – régió jellemzőivel vethetjük össze, nem teljes egyezést várva, pusztán tájékozódó jelleggel.

A palóc nyelvjárásnak számos meghatározó jellemzője nincs jelölve a vizsgált szövegekben, így használatuk nem azonosítható. Ilyen az *á* : *ā*, illetve *a* : *á* szembenállás; a zárt *ē*, a hosszú *ē*; az enyhe záródó diftongusok; vagy épp az *i*, *ú*, *ű* rövidülése.

A nyugati palócra jellemző és az ezúttal feldolgozott szövegekből is kimutatható ugyanakkor az *á* utáni *o*-zás, például: *hármot*, *szálot* 'szálat', *szároz*, *ágot*, *lábokkal*, *ágios* (MJ), *válolt*, *Vasznot* (NGy-K), *házosodott*, *Párnákot*, *házossága* (SzJ). A szóvégi *ú* ~ *ű* nyíltabb realizációja

(jóllehet a korszakban más területen is általános a *gyanó* variáns): *kévől*, *sűrő*, *belőlők*, *alól* (SzJ), illetőleg a nyíltabb magánhangzó más környezetekben is rendszeres: *kölemben*, *keöldette*, *repől*, *ölvén* 'ülvén', *szőlői* 'szülei', *héta* 'hívta' stb. (MJ), *magokat*, *Övegben*, *föleivel* (NGy-K, de egyik változat, 2r: *füleivel*).

Az *i*-zés és az *ö*-zés (vö. Ipoly vidéki palóc) megjelenése a fentiek alapján nem egyformán érvényesült az egyes szövegekben, a csak hangsúlytalan helyzetű *ö*-zés pedig egyáltalán nem. Az *ol* ~ *öl* hangkörnyezetben az *l* kiesésre mindössze egy-egy példa adatolható: *szömőcsőt* (SzJ, ellenpélda: *Zöld, földről*), *hótbúl* (MJ). A *bornyú* típusra nincs adat; a palatális és a depalatális megoldások pedig kevert jelleget mutatnak, ahogy fentebb tárgyaltam.

A morfofonológiát tekintve nem jellemző a *madarónk*, *kertőnk* (vö. *kedvünk*, *dolgunkhoz* [SzJ]), valamint a *nézük*, *tuduk*, *monduk*, illetőleg a *-nott*, *-nól*, *-ni*. Az infinitívusz *-nyi* és *-nya* változata vegyes képet mutat: *tudnyailik*, de: *tudniillik*, *Cselekedni*, *hasogatni*, *lenni*, *váltani* (SzJ); *beszéllenyi*, *jűnnyi*, de: *élni*, *ártani*, *adni*, *jűnni* (NGy-K); *mennyi* 'menni', *hálni*, *kötni*, *fekünni* (MJ). A *-vall/-vel* a nyugati palócban hasonlóan, az iratokban is ez látszik; az ablatívuszi toldalékok pedig zárt magánhangzósak (amellett, hogy a korszak számos más területére is jellemző variánsnak számít a boszorkányperekben és levelekben egyaránt, ezúttal ellenpéldák is vannak rá, vö. *magatól*, *fenyőfából*, *földről* [SzJ]).

A palóc régió közelmúltbeli sajátosságaival való összevetés tehát vegyes eredményt hozott, számos jellemzőt nem sikerült azonosítani a 18. századi kéziratokban. A hiány egy része az írott jelleggel is magyarázható.

A legfontosabb lépés azonban a 16–18. század más forrásaival összevetni az ezúttal feltárt eredményeket. A módszer nehézsége az, hogy a korszakról nem készült a jelenkorhoz hasonlóan átfogó leírás, így részeredményekre kell szorítkozni megegyező és/vagy különböző területekről. E tekintetben is felvetődik problémaként a lexikálisan kötött variánsok adatolhatósága, illetve az, hogy az egyes regiszterek milyen variánsoknak engednek teret.

5.3. Összevetés és problémafelvetés: az iratok területi, társadalmi és időbeli kontextusa

Más 16–18. századi műfajok kapcsán is felmerül, hogy több, a palóchoz köthető variáns nem jelölődik az írott forrásokban (Gréczi-Zsoldos 2007: 50–52 és passim). A szépirodalmat tekintve Balassi korai fordításszöve-

gében adatható lexikai kötöttségű *i*-zés és illabiális megoldások, valamint a nyíltabb magánhangzók, például *ü : ö* (*segítségöl, egyedöl, mindennemő*, Juhász 2019: 201). A nógrádi kötöttségű hivatalos iratok és élőnyelvközei források esetében is rendszeres volt az *e*-zés – az *i*-zés viszont nem példátlan –, a nyíltabb magánhangzós realizáció, valamint a palatális és a depalatális variánsok is (Gréczi-Zsoldos 2007, 2021: 377–378).

Egy 1619-ből származó, igen részletes, több iratból álló perszöveg kapcsán nem egységes a kép a nyelvjárási variánsokról, például Nagyszombatra az *i*-zés (az *-ít* képző viszont *-ét* alakban), míg Szilincstre *ö*-zés jellemző, emellett illabiális *e*-zés, nyíltabbá válás (*ü : ö*), *l*-ezés, *n*-ezés és *ny*-ezés is kimutatható (ennek szociolingvisztikai magyarázata: Szentgyörgyi 2007).

Egy 1697-ben, Nagyorosziban végzett tanúkihallgatás lokalizációját Török Gábor végezte el (Török 1964: 63–65). Markáns jelenségnek tartja a palatális variánsokat a *d : gy, t : ty* esetében (*pegik, pegiklen* 'pedig', *tyőzbe* 'tűzbe' – hozzá kell tennünk, *Pedig* és *Pediglen* is található, illetőleg ellenpélda a *tőkfi* 'tyúkfi' is). A *-vall/-vel* nem hasonulására a *hitvel*-t hozza példának. A *kiteskedet* 'kétkelkedett', *valaminimő, file, kezínil* típusú adatokat Török (1964: 64) nem *i*-zőnek, hanem zárt *é*-zőnek tekinti, ezt azonban a 20. századi és közelmúltbeli állapotokból következteti ki. (Feltevése szerint az első lejegyző nem magyar anyanyelvű, az ezzel kapcsolatos érvek – néhány szórendi sajátosság, az alanyi és tárgyazás maitól eltérő jellege, az egybe- és különírás szabálytalanságai, és főként a fonetikus írásmód – alapján azonban ez nem egészen egyértelmű.)

Berente Anikó a szegedi boszorkányperek lejegyzőit vizsgálva több olyan kezdet is elkülönített, akik kapcsán felmerült a palóc származás – érdemes tehát az ott feltárt jegyeket is tekintetbe venni (Berente 2021: 52–53, 142–147, 150–151). Ilyenek a nyíltabb magánhangzós variánsok (*érant, érégségből, szerént, tollaltatéké* 'találtaték-e', *reájok, Pöspök*) (3. és 12. kéz), a szűkebb körű *i*-zés (3. kéz), az E/3 birtokos személyjel zárt magánhangzója (*Levelit, Testít*; 3. és 13. kéz), a T/3. birtokos személyjel nyíltabb magánhangzója (*Kedvek, testekben, példájokra*, 3., 13. kéz), az *a ~ o* zártabb formája (*tollaltatéké, igazoknak* 3., 12. és 13. kéz); *á* utáni *o*-zás (*hazom*, 3. kéz); palatalizáció és depalatalizáció (3., 12. és 13. kéz); a hangsúlyos szótagbeli és a toldalék előtti *ö*-zés (12. kéz), a *-val/-vel* nem hasonulása (12. kéz); az *l* kiesése (13. kéz: *szörnyüködöt*).

Hozzá kell tenni, hogy a nyíltabb magánhangzós ejtés egyes példái (*szerént, reájok, főrösz, gyanó*), valamint a birtokos személyjelek magánhangzóit érintő változatok (a *Levelit*, illetve *kedvek* típus) a legtöbb területen, perekben és levelezésekben egyaránt adatolhatók a korszakban a TMK alapján, a birtokos személyjelek pedig egészen általánosak az említett formákban. A jelenkorra és a közelmúltra nézve leginkább meghatározó palóc sajátosságokat tehát egyelőre más 16–18. századi forrásokból sem lehetett kimutatni.

A saját eredményeim tágabb kontextusba helyezéséhez tallózó jelleggel is feldolgoztam kéziratokat, egyrészt a palóc területnél maradván, másrészt onnan kilépve is. A Nógrád megyei Fokhagymáné elleni kihallgatásból (1753, Horpács, szövegének egy része elérhető a TMK-ból: Bosz. 179.) markánsabb területi jellegzetességet nem sikerült adatolni (alkalmi nyíltabb hangzós változatra volt példa: *köldi*, illetve a palatális és depalatális formák ebben az iratban is keverten realizálódtak: *Boszorgánságának*, de: *törtenyt*).

Az úgynevezett „szakállas farkasok”, Ravucsán, avagy Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton (1754, Nagydaróc, Pinc) ügyében a tanúvallomást rögzítő kéz jelölt ejtésvariánsai a következők. Jellemző a nyíltabb magánhangzó: *tekéntvén, kénálták* (de: *gyanúság, nevű*) és a zárt is: *tavúl* 'távol', *felül* 'felől', valamint a hangsúlytalan helyzetű *ö*-zés: *velő, megő* (a *ly*-zést tekintve a *Pályo* névforma rendszeres, ezzel együtt depalatális a *Czigánnal, fenegette* – utóbbi archaikus is lehet). A vádlottak kihallgatását más kéz jegyzi le, akinél megfigyelhető az *á* utáni *o*-zás is: *társom*; valamint a markánsabb hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű *i*-zés, kérdésben is: *Felesiged, helysighbül, mestersiget, Pinteken, Keresztiny*. A mássalhangzók tekintetében pedig a palatális változatok és a *-nyi*-zés is megjelenik: *Mártony, ötvenyet, Laknyi, vallanyi*. Ez utóbbi kéztől egy, a hatóság más tagjainak szóló rövid levél is fennmaradt, ebben is alkalmazza a fenti sajátosságokat, az *i*-zést, a palatalizációt – nem kivétel nélkül –, valamint az *á* utáni *o*-zást is: *egiszlen, itilyen, vennyi, vallanyi* (de: *tudni, lenni*), *Mártony, Ispány, Szakállos*.

Pozsony megyéből pedig a Libárdiné és Fúró Kata, avagy *Kacsa* elleni kihallgatás jegyzőkönyveit tekintetem át (1725, Nyék, Lidértejed), ahol két kéz különíthető el a duktus alapján. Közös sajátosság a nyíltabb hangzós variánsok megléte: *röpölés, Késértet; Széntén, nyélván, sötöt* 'sütött', *tülök* [tölük], valamint az *i*-zés toldalékban, hangsúlytalan és hangsúlyos helyzetben egyaránt: *röpöltül, Vendigeskedtek, Nyíkbe', kirt, ibren; beszilhettem, röpülis, egye'nlö kippe'n*. Az *ö*-zés lexikálisan kö-

töttek mutatkozott: *Lölkére, röpölt* (a más magánhangzót érintő labializáció is: *Szovárgattyá*). A palatális és depalatális realizációk ezúttal váltakoztak: *Ispány, Istvány, Tehenyé* (főnévi igeneveknél a *-nyi* általános: *vallannyi, jönnyi*), de: *boszorkánságot, bizonságh*. A szűkebb területre jellemző, tehát kifejezetten palócos sajátosság továbbra sem mutatkozott, ugyanakkor a *Kata* név *Kacsa* változata esetében felmerül, hogy tükrözhetette az ejtést, és a *t(y) ~ cs* területhez kötődő változat lehetett (a kérdés további kutatást igényel).

Kitekintésként és egyúttal a palóc régióból kilépve a vizsgált jegyzőkönyvek kihallgatási helyszíneire viszonylag közeli, Komárom vármegyei iratokat is megvizsgáltam Kamocsáról és Ógyalláról (utóbbi területről két iratot). Közös jellemzőjük, hogy az ablatívuszi toldalékok magánhangzói zártak. Emellett markáns a nyíltabb magánhangzós variánsok használata, például: *gyanoság, főveket, gömböleő, öltesd, földött, héred, kéznot, égértek* (de: *fűzne* 'főzne', Kamocsa 1727), *Arestomában, Csikmakat* [csíkmákot 'mákos tésztát'], *megént*; (Ógyalla 1752); ahogy az *á* utáni *o*-zás is: *fajdolom, nálomnal, szájo, fávol, Laboit, válolna* (Kamocsa 1727), *szármozott, Harmos* 'hármás' (Ógyalla 1733), *társolkodott, jártok* 'jártak', *Anyádot* (Ógyalla 1752).

Az *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben rendszeres: *kőrősz, könnyőn, közölgetett* [közelgetett], *tőrőkődött, szömközbe* [=ben] (Kamocsa 1727); *Lévölt* 'lévélt',⁵ *ösméri, Eőrsik* [Erzsik] (Ógyalla 1733); *rőttenetes, őlég, rögvel* (Ógyalla 1752).

A mássalhangzókat tekintve több példa található depalatizációra: *tellességgel, Foltatássáru, helségnek, Bizonsaghnak, Legén, Leanka* (Kamocsa 1727); *Helségben, személt, igeneset, Hüvelben, edénkéimet* (Ógyalla 1733); *holagok, Menecske* (Ógyalla 1752).

Az ógyallai szövegekben a palatális változatok is teret kaptak: *Istvány, Ispányságra* (Ógyalla 1733); *holy, Tehenyétis* (Ógyalla 1752). Sajátságos ugyanakkor, hogy a *-nyi*-zés az egyik iratban rendszeres: *dicsérnyi, vallanyi, mosogatnyi, szeretnyi, laknyi, tudnyia, szármoznyi* (Ógyalla 1733), a másikban azonban egyáltalán nem fordul elő. Az *l* kiesése nem példátlan: *kúcsolodot, kúcsolodván* (Kamocsa 1727); *tötögetvén, tötvén* (Ógyalla 1733), *Bőcsőben, lőtt* 'lelt' (Ógyalla 1752).

Az egyes ejtésvariánsok tehát ezúttal sem egyformán jelentkeznek a vizsgált iratokban, még olyankor sem, amikor egyazon településen zaj-

⁵ A létigéből képzett 'volt, szokott lenni' jelentésű *lévél* alakról ld. újabban Varga 2021b.

lott a kihallgatás (erre Zala megyéből is van példa, ld. Varga 2021a). A kitekintésként feldolgozott iratokban meghatározott jellemzők a keletkezés helye miatt a közép-dunántúli, kislalföldi régió sajátosságaival vetethők össze (Juhász 2001: 271–273): rendszeresen jelölt a nyíltabbá válás, az *á* utáni *o*-zás, az *ö*-zés, illetőleg a depalatalizáció. Kevésbé volt azonban jellemző az erős *i*-zés; nem példátlan, de inkább lexikálisan kötött (az E/3 birtokos személyjel hangzóján kívül, vö. *szeretetire, éltiben*): *kinszerétette, ollyatin, Terhjt, tenni* 'tenné' (Kamocsa 1727), *igenesset, kitszeri* (Ógyalla 1733), *ismit* (Ógyalla 1752). Az explozív *gy, ty* variánsok nem adatolhatók.

A feldolgozott jegyzőkönyvek alapján feltárt részeredményeket a 2. táblázatban tekintem át (a „+” a variáns meglétét, a „~” a lexikai kötöttséget, a „-” pedig hiányt, illetve ellenpéldákat jelöl). A forrásokat a vádlottak nevének – Libárdiné és Fűrő Kata; Morvay Jutka; Néppel Györgyné és Kardosné; Szenczy Julianna; a „szakállas farkasok”, azaz Ravucsán vagy Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton; Oláh Mihályné; Görbe Ilona; Diószeghy Andrásné – rövidítésével jelzem.

2. táblázat: A vizsgált három jegyzőkönyv, a kitekintésként figyelembe vett palóc, valamint a Komárom megyei iratok feltárt ejtésvariánsai

	L + FK	MJ	NGy- K	SzJ	RP, PP, KM	OMné	GI	DA
megye	Pozs.	Pozs.	Nyitra	Hont	Nógrád	Kom.	Kom.	Kom.
nyíltabb mgh.	+/~	+	~	+/-	-	+	+/~	+/~
<i>á</i> utáni <i>o</i> -zás	~	+	~	+/-	+/~	+	+/~	+/~
zártabb mgh.	~	+	~	~	+/~	+	+/~	+/~
<i>i</i> -zés	+	+	+	+	+	~	+/~	~
<i>ö</i> -zés	+	+/~	~	~	~	+/~	+	+
<i>l</i> -ezés, <i>n</i> -ezés	~	+	~	+/-	-	+	+	+/~
<i>-nyi</i>	+	+	-	~/-	+	-	+	-

Ahogy a 2. táblázat mutatja, a vizsgált szövegek alapján hasonló írásban jelölt sajátosságok, ejtésvariánsok figyelhetők meg a palóc és a közép-dunántúli, kisalföldi régióban. Utóbbiak még valamelyest markánsabban is képviselik az egyes jelenségeket, illetve a régiót, ahol a kihallgatások zajlottak (más nézőpontból: már ekkor jelölik azokat a sajátosságokat, amelyek később is jellemzik a régiót). Hozzátehetjük, hogy a Pozsony megyei iratokból is több variáns adatható, mint Nyitra vagy Nógrád megyéből, jóllehet e téren az egyes lejegyző kezek szerint is van különbség. Az elemzés középpontjában álló három irat kevésbé reprezentál olyan jelenségeket, amelyek egyértelműen a palóc régió sajátosságai. Ezek a „hiányok” azonban nem feltétlenül a (spontán) normatörekvésekkel magyarázhatók, hiszen több olyan jelenséget ki lehetett mutatni, amelyeket a lejegyzők nem kerültek, mint a nyíltabbá válás vagy az *á* utáni *o*-zás, illetőleg a korszakra jellemzők, beleértve az *ö*-zés és az *i*-zés tipikusabb eseteit. Ezek tehát a korszakban a területi mellett társadalmi beágyazottságot is jeleznek. Arra sem lehet egyértelmű érveket hozni az eredmények alapján, hogy az iratok lejegyzői nem palóc nyelvjárásúak voltak. E régióknak ugyanis számos olyan markáns ejtési sajátossága ismeretes (ld. 5.2.), amelyek 18. századi használata inkább csak feltételezhető, rekonstruálható lenne, ugyanis azokat a korszakban az írás gyakran nem jelöli külön (más perszövegek, valamint levelek és irodalmi források alapján sem; a jellegzetes morfológiai kötöttségű variánsok hiánya további kutatást igényel).

6. Összegzés, további teendők

Jelen tanulmány néhány kevésbé ismert boszorkányperes tanúvallomás írásbeli, lejegyzői kontextusát vizsgálta, rámutatva a szövegrögzítés változatos mintázataira, elsősorban az ejtésváltozatok rögzítésére. A lejegyzők azonosításának problémája fennáll, így az egyes szövegekből feltárt eredményeket a tanúkkal közös produktumként szükséges kezelni. Az iratok lokalizációjához nem érhető el elengedő adat a lejegyzőkről, így jobb fogódzó híján a kihallgatás helyszíneihez lehetett őket – hangsúlyozottan közvetett módon – kapcsolni.

Az egyes szövegek kevésbé reprezentálták azt a területet, ahol a kihallgatások zajlottak (jelenleg: Tisza-Körös vidéki régió, illetve a palóc régió), ezzel együtt a lejegyzők a korszakot jellemző megoldások mellett bizonyos nyelvjárási vagy annak tartható variánsokat sem kerültek, ilyen volt az *i*-zés vagy az *ö*-zés (utóbbiak ugyanakkor más-más iratban bizonyultak rendszeresebbnek). A nyíltabbá válás, az *á* utáni *o*-zás, valamint

a palatalizáció és depalatalizáció markánsabbnak mutatkozott, ezek a jelenségek azonban nem egyetlen szűk területet jellemeznek, ahogy ezt a Komárom megyei jegyzőkönyvek adataival való összevetés is igazolta. Számos variáns, főként a legmarkánsabb palóc sajátosságok hiánya ugyanakkor a szövegek rögzített, írott jellegével magyarázható, a korszak több más forrásában sincsenek jelölve.

A boszorkányperes tanúvallomások tehát összességében jól használhatók, számos részeredményt kínálhatnak a nyelvhasználat időbeli, területi, társadalmi dimenziójának vizsgálatához. A kutatás több tekintetben is folytatható, szükséges a további adatbővítés, egyrészt kontrollforrásokkal szembesítve az eredményeket (a TMK mellett), másrészt újabb kéziratok feldolgozásával, egyéb területeket, majd pedig más szövegtípusokat bevonva a vizsgálatba. További feladat a részeredmények minél informatívabb szemléltetése, érzékeltetve az előfordulási arányokat, ezeken keresztül pedig az egyes ejtésvariációk erősségét.

Levéltári, valamint internetes elérhetőségű források

- Csáky Mihályné és Erzsébet elleni eljárás, Gyula, Gyoma, 1768; jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár 10.888. Boszorkányperes jegyzőkönyvek.
- Farkas Pályo, Pagács Pál és Kovács Márton elleni eljárás, Nagymaros, Pinc, 1754; jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV-1b-2-10-02-15.
- Fokhagymáné elleni eljárás, Horpács, 1753; jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV-1b-2-01-14.
- Komárom vármegye pere Görbe Ilona ellen, Ógyalla, 1733. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/73301KoKe2cBJ2018_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- Komárom vármegye pere Oláh Mihályné ellen, Kamocsa, 1727. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72710KoKe2cBJ2017_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- Komárom vármegye pere Diószeghy Andrásné ellen, Ógyalla, 1752. https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75203KoKe5bBJ2019_compressed.pdf [letöltés 2022. június 14.]
- MJ = Morvay Judit elleni eljárás, Szenc, 1728; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár P 199 XXII-2-44-49-63.
- NGy-K = Néppel Györgyné és Kardosné elleni eljárás, Cabaj, Paruca, 1731; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár E-211-Series-II-0037-1731-05-02-1r-5v.

- Pozsony vármegye pere Libárdiné és Fúró Kata ellen, Nyék, Lidértejed, 1725.
https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72503PoKe2cBJ2153_compressed.pdf
 [letöltés 2022. június 14.]
- SzJ = Szenczy Julianna elleni eljárás, Bátorfalu 1730–1731; jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár E-211-Series-II-0037-1731-09-18-22-4r–17r.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1965), Sopron megye nyelve a XVI. században. Nyelvészeti tanulmányok 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351.
- Bába Barbara (2018), Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. Magyar Nyelvjárások 56: 89–102.
- Bába Barbara (2021), A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. Magyar Nyelv 117: 23–37.
- Benkő Loránd (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berente Anikó (2017), Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 7–22.
- Berente Anikó (2019), Észak-magyarországi és nyugat-dunántúli boszorkányperek beszélt nyelvi adatai. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 33–46.
- Berente Anikó (2021), A szegedi boszorkányperek (1726–1744) jegyzői. Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat. PhD-értekezés, Szeged.
- Deme László (1959), A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 20.)
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110.
- Gréczi-Zsoldos Enikő (2007), Nógrád vármegye nyelve a XVII. században. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 52. Salgótarján.
- Gréczi-Zsoldos Enikő (2021), Egy palóc misszilis a 17. századból. Magyar Nyelv 117: 375–82.
- Grund, Peter J. (2007), From tongue to text: the transmission of the Salem witchcraft examination records. American Speech 82/2: 119–150.
- Haader Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. Magyar Nyelvőr 128: 196–205.

- Haader Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- Haader Lea (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest. 87–103.
- Haader Lea (2018), Tükröt tartó korrektúrák. In: Boros István – Takács László (szerk.), *Litteris vincimur I. Scriptorium*. Szent István Társulat, Budapest. 17–31.
- Hiltunen, Risto – Peikola, Matti (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8: 43–68.
- Hiltunen, Risto (2010), Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: Tanskanen, Shana-Kaisa et al. (eds), *Discourses in interaction*. John Benjamins, Amsterdam. 61–80.
- Illésy János (1891), Adalékok a hazai babonáság történetéhez. *Ethnographia* II: 353–356.
- Juhász Dezső (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső (2016), Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében. In: Benő Attila – Szabó T. Csilla (szerk.), *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 183–190.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.
- Juhász Dezső (2019), A fiatal Balassi nyelvjárásáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 195–208.
- Kocsis Zsuzsanna (2018), *Misszilisek scriptorainak identifikálási lehetőségei*. PhD-értekezés, Budapest.
- Kocsis Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélírnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest. (Gondolat-Jel 3.)
- Kocsis Zsuzsanna (2022), *Hogyan nevezzem? Egy misszilisírnok azonosításának lehetősége és korlátai*. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 229–240.
- Kytö, Merja – Grund, Peter – Walker, Terry (2011), *Testifying to language and life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam.

- Németh Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnioki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Papp László (1959), XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 19.)
- Papp László (1963), A nyugati nyelvjárásterület XVI. század végi nyelvi viszonyaihoz. *Magyar Nyelv* 59: 18–25.
- Pusztai Ferenc (1999), Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Szentgyörgyi Rudolf (2007), Pozsony vármegye XVII. századi nyelvjárásai a hivatali írásbeliségben. In: Guttman Miklós – Molnár Zoltán (szerk.), V. Dialektológiai Szimpozion. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely. 252–264.
- Tóth István György (1996), „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Török Gábor (1964), A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. *Nyelvtudományi Értekezések* 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Mónika (2018), Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika (2019), Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra. PhD-értekezés. Budapest.
- Varga Mónika (2020), Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben. In: Boros István (szerk.), *Fideliter servanda II*. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8. Szent István Társulat, Budapest. 283–301.
- Varga Mónika (2021a), Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban. *Magyar Nyelvjárások* 59: 103–125.
- Varga Mónika (2021b), *Nem lével(!) új a nap alatt* – a létige egy sajátosság alakja nyomában. *Magyar Nyelvőr* 145: 201–211.
- Varga Mónika (2022a), A Fatensnél nem konstál – boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése. *Argumentum* 18: 144–171. <https://argumentum.unideb.hu/2022-anyagok/vargam.pdf>
- Varga Mónika (2022b), Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltáráshoz boszorkányperekben. In: Boros István (szerk.), *Cura Scriptorium III*. Scriptorium konferencia Eger, 2019. május 22–23. Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba. 275–290.